

O‘ZBEKISTONDA YASHIRIN IQTISODIYOT DARAJASI VA DINAMIKASI TAHLILI

Soatov Shahzod Vohid o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi bank-moliya akademiyasi

Annotatsiya. Maqola O‘zbekistonda “yashirin” (kuzatilmaydigan) iqtisodiyotning darajasi va dinamikasini uch darajali (mikro–mezo–makro) yondashuv asosida tahlil qiladi. Empirik asos sifatida elektron hisob-fakturalar, onlayn-KKM yozuvlari va kameral tekshiruv jarayoni indikatorlari qo‘llanadi; sektoral tuzilma va vaqt bo‘yicha pasayish tendensiyalari baholanadi. Natijalar norasmiy faoliyatning yuqori konsentratsiyasi va ma‘muriy-raqamlashtirish choralarning komplayensga ijobiy ta‘sirini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: yashirin iqtisodiyot; norasmiy sektor; soliq komplayensi; E-faktura; onlayn KKM; kameral tekshiruv; sektoral tahlil

АНАЛИЗ УРОВНЯ И ДИНАМИКИ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ

Соатов Шахзод Вохид угли
Банковско-финансовая академия РУз

Аннотация. Статья исследует уровень и динамику «теневой» (ненаблюдаемой) экономики Узбекистана с применением трехуровневого подхода (микрo–мезо–макро). В качестве эмпирической базы используются данные электронных счет-фактур, онлайн-KKM и показателей камерального контроля; анализируются отраслевая структура и тренд снижения доли неучтенной активности. Результаты подтверждают концентрацию неформальной деятельности и вклад цифровых мер администрирования в повышение налоговой дисциплины.

Ключевые слова: теневая экономика; неформальный сектор; налоговая дисциплина; e-invoice; онлайн-KKM; камеральная проверка; отраслевой анализ.

ANALYSIS OF THE LEVEL AND DYNAMICS OF THE SHADOW ECONOMY IN UZBEKISTAN

Soatov Shahzod Vohid ogli

Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The paper examines the level and dynamics of Uzbekistan's shadow (non-observed) economy using a micro–meso–macro framework. The empirical backbone relies on electronic invoicing records, online cash register data, and desk-audit indicators; sectoral composition and the downward trend are assessed. Findings indicate a high concentration of informal activity and a positive compliance effect from digital tax-administration measures.

Keywords: shadow economy; informal sector; tax compliance; e-invoicing; online cash registers; desk audit; sectoral analysis.

KIRISH

“Yashirin” (ko‘rinmas) iqtisodiyot — O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun jiddiy va barqaror mavjud bo‘lgan muammo bo‘lib, uning ildizlari SSSR parchalanganidan keyingi xo‘jalikning transformatsiya davriga borib taqaladi. 1990-yillardagi iqtisodiy inqiroz sharoitida hamda I.A. Karimovning avtoritar boshqaruvi davrida ortiqcha darajada tartibga solingan iqtisodiyot sharoitida biznes faolligining muayyan ulushi norasmiy sektorga ko‘chdi. O‘sha davrda yuqori soliq yuklari, qat’iy ma’muriy tartibga solish va korrupsion to‘siqlar ko‘plab korxonalar va yakka tartibdagi tadbirkorlarni rasmiy ro‘yxatdan o‘tishdan chetlashishga va “soya”ga o‘tishga undagan. Natijada, uzoq vaqt davomida yashirin iqtisodiyot ko‘lami mamlakat YAIMining 40–50 foizi darajasida baholandi. Masalan, ayrim baholashlarga ko‘ra, O‘zbekistonning jami ishchi kuchining qariyb 59,8 foizi rasmiy iqtisodiyot sektoridan tashqarida band — aslida deyarli uchdan ikki qismi norasmiy tartibda mehnat qiladi va tegishli ijtimoiy kafolatlarga ega emas. Taqqoslash uchun, rivojlangan mamlakatlarda shunga o‘xshash sektor hajmi ancha kichik (masalan, Germaniyada — taxminan YAIMning 12 foizi). Shunchalik yuqori ulushga ega norasmiy iqtisodiyot budjetning daromad bazasini yemiradi, bozor raqobatini buzadi va ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlikning ortishiga olib keladi. Shu bois “yashirin” iqtisodiyot ko‘lamini qisqartirish hukumat tomonidan biznesning shaffofligini va barqaror rivojlanishni ta’minlash yo‘lida ustuvor vazifa sifatida e’tirof etilgan.

Adabiyotlar sharhi

Yashirin iqtisodiyot va soliq intizomini tushuntirishning nazariy poydevori, avvalo, jinoyat-xavf modeliga tayanuvchi Allingham–Sandmo yondashuvida shakllangan: soliq to‘lovchining deklaratsiya strategiyasi soliq stavkasi, aniqlash ehtimoli va jazodan kutilayotgan yo‘qotishlar o‘rtasidagi kutilmalar qarama-qarshiligida tanlanadi; qaror portfel tanlovi bilan analogik tarzda ifodalanadi. Ushbu sxema evazidan “soliqdan bo‘yin tovlanishi — tavakkal va rag‘batlar funksiyasi” degan markaziy tezis shakllandi. Yitzhakining qo‘shimcha izohi shuni ko‘rsatadiki, jarima bazasining aniqlanishi (soliq summasi yoki yashirilgan daromadga bog‘lanishi) komplayensga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi va ayrim holatlarda stavka oshishi, paradoksial tarzda, intizomni kuchaytirishi mumkin (jarima mexanikasiga bog‘liq). Mazkur natijalar keyinchalik Sandmo tomonidan sistematik tarzda tahlil qilinib, modelning komparativ statikasi, parameterlarga sezgirliigi va institutsional chegaralari qayta ko‘rib chiqildi.

Klassik deterren-siya-modeli yakka soliq to‘lovchining optimallashtirishiga tayanadi; ammo zamonaviy fiskal tizimning muvaffaqiyati uchinchi tomon hisobotlari va firmalarning “fiskal vositachi” sifatidagi roli bilan izohlanadi. Kleven–Kreiner–Saez agentlik modeli shuni isbotlaydiki, firmalar ichki hisob-kitoblari, ko‘p tomonlama axborot oqimlari va nizo xavfi tufayli to‘liq til birlashtirishni qimmatlashtiradi; natijada uchinchi tomon hisobotlari mavjud bo‘lgan bazalarda hukumat “ko‘p soliq olishi” mumkin bo‘ladi, uchinchi tomon bo‘lmagan segmentlarda esa yashirin iqtisodiyot istiqboli yuqori qoladi. Bu yondashuv deterren-siya modelini institutsionallashtirib, komplayensni sof jazolardan ko‘ra axborot arxitekturasini va auditorlik ierarxiyasi belgilashini ta’kidlaydi.

Soliqdan qochish (avoidance), bo‘yin tovlanish (evasion) va ma’muriy boshqaruv o‘zaro bog‘liq tizim ekanini Slemrod–Yitzhakining “Public Economics qo‘llanmasi”dagi bobida nazariy umumlashtirish oladi: komplayens iqtisodiyoti faqat jazolar va tekshiruv ehtimoli bilan emas, balki huquqiy ta’riflar, hisob siyosati, vaqt bo‘yicha surish (retiming), klassifikatsiya, hamda ma’muriy quvvat cheklovlari bilan belgilanadi. Keyingi yillarda (Slemrod, 2018) «komplayens nazariyasini zamonaviy empirik dalillar bilan boyitib, siyosat dizaynida axborot, rag‘bat va ma’muriy salohiyatni birgalikda modellashtirish zarurligini ko‘rsatadi». Shu oqimda (Andreoni–Erard–Feinstein, 1998) «keng ko‘lamli adabiyot sharhini berib, soliq xulqidagi psixologik va institutsional determinantlarni ham nazariy doiraga kiritadi».

Komplayensning no-pul omillari nazariyasi (Luttmer–Singhal, 2014) «tomonidan “soliq morali” tushunchasi orqali formalizatsiya qilinadi: ijtimoiy me’yorlar, adolat

idroki, davlatga ishonch va nom-sharmandachilik mexanizmlari (masalan, qarzдорlar ro'yxatini e'lon qilish) deterren-siya parametrlaridan mustaqil ravishda to'lov xulqiga ta'sir ko'rsatadi. Natijada komplayens — faqat jazolashga nisbatan nisbatan “yumshoq” instrumentlar (axborot, ijtimoiy norma, ommaviy shaffoflik) bilan ham boshqarilishi mumkin bo'lgan kengroq ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida talqin etiladi».

Metodologiya

Ushbu tadqiqotning ma'lumotlar arxitekturasida O'zbekistonning amaldagi normativ-huquqiy bazasi va soliq ma'murchiligi infratuzilmasiga tayanadi hamda uch darajali (mikro–mezo–makro) integratsiyalashgan yondashuv asosida quriladi. Mikro darajada men Davlat soliq qo'mitasi platformalarida shakllanadigan oqim ma'lumotlaridan foydalanaman: elektron hisob-fakturalar tizimi (E-faktura) orqali B2B/B2G/B2C tranzaksiyalarning rasmiy izlari, shuningdek onlayn nazorat-kassa va virtual kassa tizimlarida generatsiyalanuvchi cheklar haqidagi yozuvlar. E-fakturaning markazlashgan mexanizmi (my.soliq.uz/E-factura) va majburiy qo'llanish tartibi 2020 yildan boshlab joriy etilgani sababli, u hisobotlar va soliq deklaratsiyalari bilan real sektordagi ta'minot-zanjir mosligini tekshirish imkonini beradi; bu jarayon, ayniqsa, QQS bo'yicha “o'z-o'zini majburlash” kanallarini identifikatsiyalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Platformaning rasmiy tavsiflari va foydalanuvchi interfeyslari orqali tizimda saqlanadigan rekvizitlar (hisob-faktura identifikatorlari, kontragentlar STIRlari, sana/mablag' atributlari, raqamli imzo metama'lumotlari) qayta tiklanmaydigan shaxsiy ma'lumotlarni ajratgan holda, tadqiqot ehtiyojlariga mos ravishda agregatsiyalanadi va anonimlashtiriladi. E-faktura tizimining mazkur institutsional konfiguratsiyasi rasmiy manbalarda tasdiqlangan bo'lib, ma'lumotlar oqimini bir markazga jamlaydi va soliq organi bilan xo'jalik yurituvchi subyekt o'rtasida standartlashtirilgan hujjat aylanishini ta'minlaydi.

B2C segmentida cheklar oqimini qayd etuvchi onlayn KKM va virtual kassa tizimlari bo'yicha ma'lumotlar bazasi mazkur tadqiqotning ikkinchi tayanchi bo'lib xizmat qiladi. Onlayn KKMdan foydalanishni majburiylashtirish va virtual kassa tizimini joriy etish choralari Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-noyabrdagi 943-son qarorida aniq belgilangan; ushbu qaror ichki savdo operatsiyalari bo'yicha hisobot intizomini kuchaytirish, chek berish va chek axborotini markazlashgan tartibda yig'ish orqali “naqd oqimni soyadan chiqarish”ga xizmat qiladi. Ma'lumotlarni to'plashda men KKM yozuvlarini vaqt belgilari, summalar, tovar-xizmat kodlari va sotuvchi identifikatori bo'yicha tozalash, takroriy yozuvlarni deduplikatsiya qilish, texnik nosozliklar davridagi bo'shliqlarni imkoni boricha rekonstruksiya qilish amaliyotini

qo'llayman; bunda qarorning rasmiy matni va qo'shimcha normativ ko'rsatmalar asosiy ishora nuqtalari sifatida olinadi. Shu yo'sinda KKM ma'lumotlari E-faktura oqimi bilan bog'langanda, "B2B-B2C" uzviyligi va zanjir uzilishlari (gaplar)ni kuzatish, hisob-faktura va kassa cheklaridagi tafovutlarni moslashtirish orqali hisobot sifati indikatorlarini barqaror qurish mumkin bo'ladi.

Kameral tekshiruv jarayoniga oid ma'lumotlar – o'z vaqtida berilgan xabarnomalar, soliq to'lovchining tushuntirish va tuzatish kiritish oynasi, ixtiyoriy o'zgartirishlar qaydlari, eskalatsiya va yakuniy qarorlar – tadqiqotning uchinchi asosiy komponentini tashkil etadi. Soliq kodeksining 138-moddasi kameral tekshiruvni soliq organida mavjud ma'lumotlar tahliliga tayanuvchi, buyrug'siz o'tkaziladigan nazorat turi sifatida belgilaydi; shunga ko'ra, men ushbu jarayon loglaridan vaqt bo'yicha ketma-ketliklar va davriy to'lqinlar shaklida foydalanaman, xususan, talablarga rioya etish dinamikasi va xabarnomalar "to'lqin"lari bilan ixtiyoriy tuzatishlar tezligi o'rtasidagi bog'liqlikni empirik qayd etish uchun kameral auditning ichki identifikatorlari va status kodlari bilan ishlayman. Mazkur ma'lumotlarga kirish va ularni qayta ishlash tartibi Soliq kodeksining amaldagi tahrirlari, DSQ buyruqlari hamda riskni boshqarish bo'yicha me'yoriy yo'riqnomalar bilan muvofiqlashtiriladi; kameral tekshiruv bo'yicha andozaviy blanklar va so'rovnomalar matni, hujjat aylanishi sxemalari rasmiy lex.uz hujjatlaridan verifikatsiya qilinadi.

Mezo va makro darajada men milliy hisoblar va xalqaro solishtirma ko'rsatkichlardan yordamchi kontekst sifatida foydalanaman. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi tomonidan e'lon qilinadigan yalpi ichki mahsulot, tarmoq bo'yicha qo'shilgan qiymat va hududiy YAHM ketma-ketliklari milliy kontekstda QQS bazasiga bevosita tegishli oqimli ko'rsatkichlarni moslashtirish imkonini beradi; bu ma'lumotlar ochiq portal va hududiy statistika boshqarmalari saytlarida muntazam ravishda yangilanadi va metodik izohlar bilan ta'minlanadi. Tahlilning xalqaro kontekstualizatsiyasi uchun Yevropa Komissiyasining VAT Gap bo'yicha yillik hisobotlari (CASE metodikasi) ishlab chiqilgan proksi-indikatorlardan foydalanish imkonini beradi; ushbu metodika mamlakatlar kesimida QQS bo'yicha komplayens tafovutlarini taqqoslashga yaroqli bo'lib, raqamlashtirish va uchinchi tomon hisobotlari kabi choralarning tizimli ta'sirini fon sifatida yoritadi. Shu bilan birga, yashirin iqtisodiyotning kengroq fonini baholashda Xalqaro Valyuta Jamg'armasining ko'p mamlakatli ishlaridan foydalaniladi; Medina va Shnayder tomonidan taklif etilgan uzoq qatorli baholashlar (MIMIC/DGE kabi yondashuvlar)

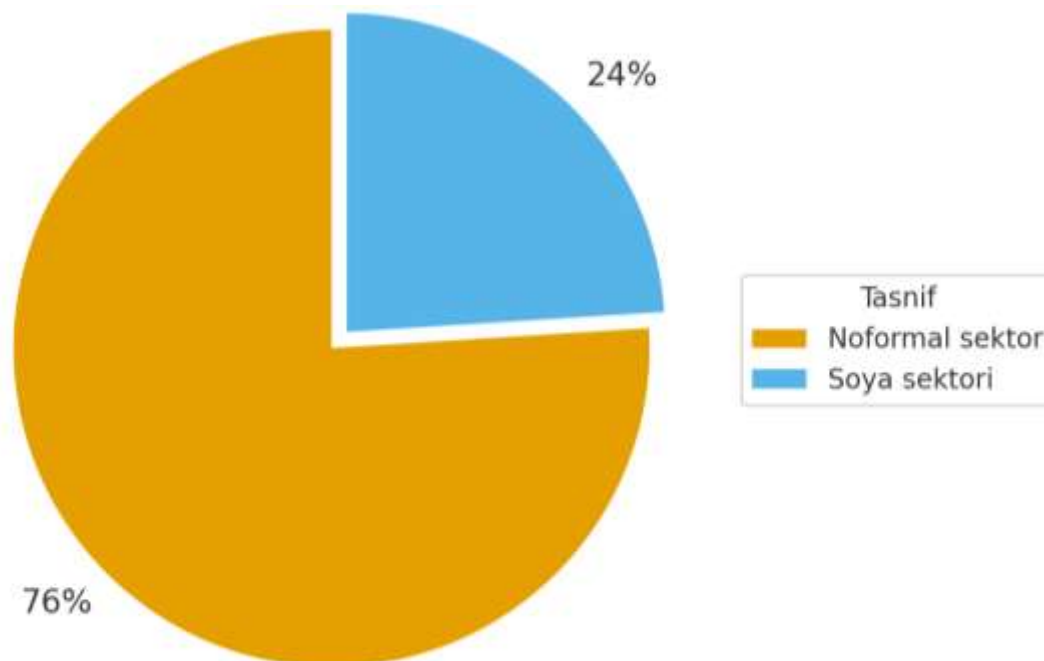

ichki mikro natijalarni makro ko‘lamdagi informallik dinamikasi bilan sintez qilishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar

Yashirin iqtisodiyotning ta’rifi va tuzilmasi. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi (Statistika agentligi) metodologiyasiga ko‘ra, kuzatilmaydigan iqtisodiyot ikki asosiy tarkibiy qismni o‘z ichiga oladi: (1) norasmiy sektor — huquqiy maydondan tashqarida biznes yuritayotgan ro‘yxatdan o‘tmagan xo‘jalik subyektlari (uy xo‘jaliklari, yakka tartibdagi tadbirkorlar) faoliyati; va (2) bevosita “yashirin” iqtisodiyot — soliqlardan qochish maqsadida o‘z mahsuloti yoki daromadlari haqidagi ma’lumotlarning bir qismini ataylab yashiradigan rasmiy ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar faoliyati. Shu tariqa, keng ma’noda “yashirin iqtisodiyot” to‘liq hisobga olinmagan noqonuniy faollikni ham, formal sektorning yashirin operatsiyalarini ham qamrab oladi. Rasmiy statistika amaliyotida mazkur ikki komponent jami holda “kuzatilmaydigan iqtisodiyot” (NSE) sifatida tasniflanadi.

NSEning joriy darajasi va tuzilmasi. So‘nggi mavjud rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyot ko‘lami hanuz juda salmoqli bo‘lib qolmoqda, biroq kamayish tendensiyasini namoyon etmoqda. 2024 yilda NSE hajmi taxminan 505 trln so‘mga baholangan bo‘lib, bu mamlakat YAIMining 34,8 foiziga tengdir. Boshqacha aytganda, mamlakatda yaratilgan mahsulot va xizmatlarning uchdan biridan ortig‘i soliq organlari va statistika nazaridan tashqarida generatsiya qilinmoqda. Bunda yashirin iqtisodiyot ichidagi asosiy ulush aynan norasmiy sektorga to‘g‘ri keladi: mazkur 505 trln so‘mdan 383 trln so‘m ($\approx 30,5$ mlrd dollar) uy xo‘jaliklarining norasmiy faoliyatiga, 122 trln so‘m ($\approx 9,8$ mlrd dollar) esa ro‘yxatdan o‘tgan korxonalarning yashirin operatsiyalariga to‘g‘ri keladi. Shu tariqa, norasmiy sektor NSEning umumiy hajmining qariyb 75–76 foizini, ro‘yxatdan o‘tgan biznesning “yashirin” segmenti esa 24–25 foizini shakllantiradi (rasm 1 va jadval 1). Boshqacha aytganda, iqtisodiyotdagi yig‘ma “yashirin” aylanishning taxminan uchdan uch qismi mayda ko‘lamli ro‘yxatdan o‘tmagan faoliyat tomonidan, atigi to‘rt dan bir qismi esa formal firmalarning hisobotdan chetlashishi hisobidan vujudga keladi. Bu — O‘zbekiston yashirin iqtisodiyotining tabiatini ko‘rsatuvchi muhim xususiyat: uning asosiy qismi yirik kompaniyalarning ataylab manipulatsiyalaridan emas, balki aholining norasmiy iqtisodiy faolligidan iboratdir.

Rasm 1. O‘zbekistonning kuzatilmaydigan iqtisodiyoti komponentlar bo‘yicha tuzilmasi (2024 y.): norasmiy sektor (NSE umumiy hajmining ~76%) va ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar “yashirin” (“soya”) iqtisodiyoti (~24%).

Manba: Asia-Plus. Central Asia / One-third of Uzbekistan’s GDP comes from informal and shadow economy

Ko‘rinib turibdiki, yashirin iqtisodiyotning katta qismi norasmiy sektorga (ro‘yxatdan o‘tmagan kichik biznes, yordamchi xo‘jaliklar va b.) to‘g‘ri keladi, holbuki formal biznesning bevosita “soya” segmenti ulushi nisbatan kichikdir.

Jadval 1.

O‘zbekistonning kuzatilmaydigan iqtisodiyoti tuzilmasi (2024 y., komponentlar bo‘yicha).

Kuzatilmaydigan iqtisodiyot (NSE) komponenti (2024)	Hajm, trln so‘m	% YAIMda	% NSEdan
Norasmiy sektor (ro‘yxatdan o‘tmagan xo‘jaliklar)	383	~26,4%	75,8%
“Yashirin” iqtisodiyot (formal sektorning yashirin operatsiyalari)	122	~8,4%	24,2%
Kuzatilmaydigan iqtisodiyot — jami	505	34,8%	100%

Manba: Asia-Plus. Central Asia / One-third of Uzbekistan’s GDP comes from informal and shadow economy

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yig‘ma ro‘yxatdan o‘tmagan sektor (norasmiy qism) mamlakatning rasmiy YAIMining taxminan 26–27 foiziga ekvivalent

bo'lsa, ro'yxatdan o'tgan korxonalar faoliyatining bevosita yashirin qismi — YAIMning qariyb 8 foiziga teng. NSEning yig'ma yuklamasi ~34,8% YAIM darajasida bo'lib, mustaqil ekspertlar va tadqiqotchilar baholari bilan uyg'unlashadi. Xususan, yaqindagi akademik tadqiqotda "norasmiy sektor ko'lami YAIMning qariyb 27,2 foizi atrofida saqlanib qolayotgani, biroq ayrim ma'lumotlarga ko'ra yashirin iqtisodiyotning to'liq hajmi 52 foizgacha yetishi mumkinligi" qayd etilgan. Ushbu raqamlar shuni anglatadiki, o'tkazilgan islohotlardan keyin ham iqtisodiyotning muhim qismi rasmiy hisobdan tashqarida qolmoqda, ayrim baholash metodikalari esa yanada katta "soya" aylanmasini taxmin qiladi. Shunga qaramay, 2023-yildan boshlab rasmiy statistika YAIM hisob-kitoblarida kuzatilmaydigan iqtisodiyotni yanada to'liqroq aks ettira boshladi: Statistika agentligining qayta ko'rib chiqilgan ma'lumotlari va MVF hisob-kitoblariga ko'ra, ilgari ro'yxatdan o'tmagan faoliyatni inobatga olish nominal YAIM hajmini 10–12 foizga oshirdi. Qayta ko'rib chiqish natijasida, O'zbekistonning 2023-yil uchun nominal YAIMi \$100 mlrd dan oshib, 1 192,2 trln so'mga (oldingi 1 066 trln so'm bahosiga nisbatan) yetdi. Bu esa "yashirin" ishlab chiqarishning bir qismi rasmiy hisobga olinganini anglatadi va o'z navbatida iqtisodiyot shaffofligini oshirish yo'lidagi muhim qadamdir. Shunga qaramay, qolayotgan hisobga olinmagan sektor absolut ko'rsatkichlarda hanuz nihoyatda katta — har yili o'nlab milliard dollarga teng bo'lib, budget tushumlaridagi yo'qotishlar yiliga \$10 mlrd dan ortiq miqdorga mos keladi.

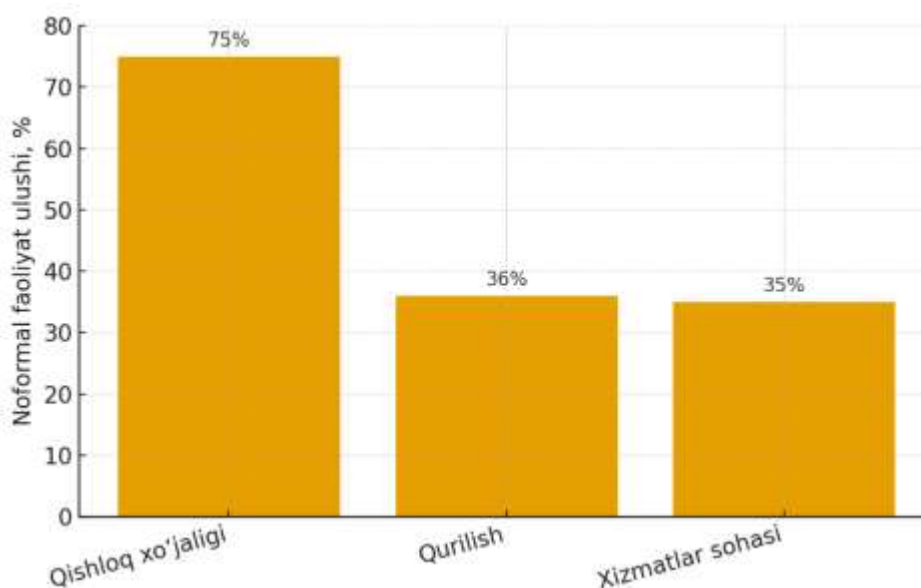
Yashirin iqtisodiyotning tarmoqlar kesimidagi ko'rinishi. O'zbekistonning yashirin iqtisodiyotiga xos belgi — uning tarmoqlar bo'yicha notekis taqsimlanganidir. Eng katta ulushdagi norasmiy faollik an'anaviy ravishda agrar sektorda jamlangan. Statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, qishloq va suv xo'jaligi sohasida xo'jalik yurituvchi subyektlarning 75 foizdan ortig'i huquqiy maydondan tashqarida faoliyat yuritadi. Boshqacha aytganda, agrosektor iqtisodiy faolligining uchdan uchdan ortiq qismi rasmiy hisobotlarda aks ettirilmaydi. Taqqoslash uchun, qurilish hamda xizmatlar yig'ma sektorida "soya" faolligi darajasi ~35% atrofida baholanadi. Bu esa qurilish industriyasi va xizmatlar sohasida yaratilayotgan qiymatning qariyb uchdan bir qismi norasmiy tarzda ishlab chiqarilayotganini anglatadi. Aksincha, yirik korxonalar va davlat kompaniyalari ustun bo'lgan tarmoqlarda (masalan, qazib olish va qayta ishlash sanoati, moliya sektori) yashirin iqtisodiyot ulushi sezilarli darajada past. 2-jadvalda norasmiy faoliyatga eng ko'p moyil bo'lgan asosiy tarmoqlar bo'yicha kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushi baholari keltirilgan, 2-rasmda esa mos grafik taqqoslov aks ettirilgan.

Jadval 2.

Asosiy tarmoqlarda “yashirin”/norasmiy iqtisodiyot ulushi (2025-yil I yarim yilligi misolida)

Iqtisodiyot tarmog‘i	Rasmiy sektordan tashqari faoliyat ulushi, %
Qishloq xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi va suv xo‘jaligi	> 75%
Qurilish	35,9%
Xizmatlar sohasi (savdo, transport, boshqa xizmatlar)	35,2%

Manba: Asia-Plus. Central Asia / One-third of Uzbekistan’s GDP comes from informal and shadow economy

Rasm 2. Norasmiy iqtisodiyotning tarmoqlar bo‘yicha tuzilmasi.

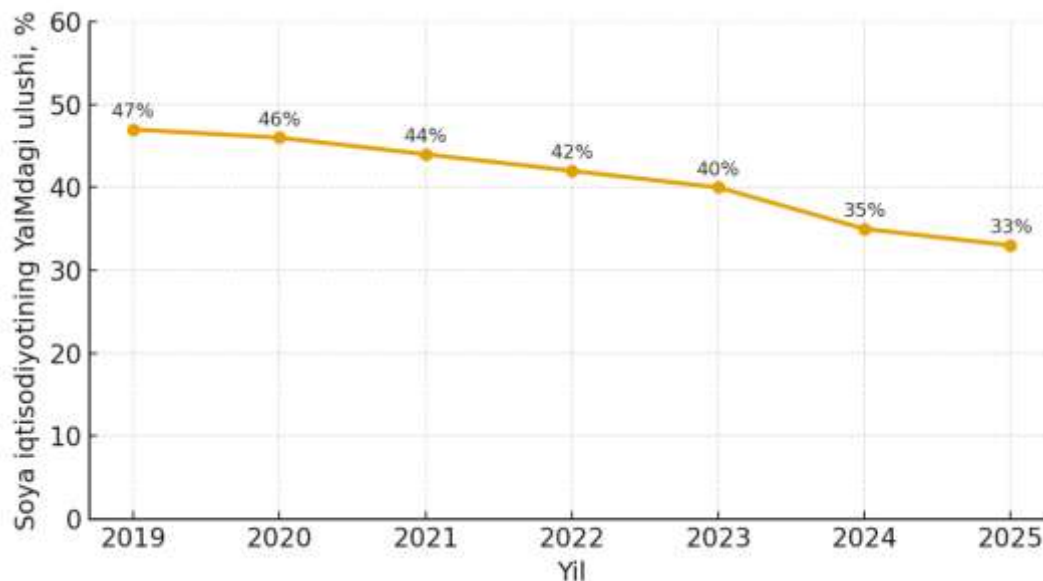
Manba: Asia-Plus. Central Asia / One-third of Uzbekistan’s GDP comes from informal and shadow economy

Yashirin (norasmiy) faoliyatning umumiy iqtisodiy faollikdagi ulushi eng yuqori darajada qishloq xo‘jaligida — 75% dan ortiq (to‘rttadan uchta korxona amalda ro‘yxatdan o‘tmagan). Qurilish sektorida va xizmat ko‘rsatish sohasida “soya”da qolayotgan iqtisodiyot ulushi taxminan 35% ni tashkil etadi. Aksincha, yirik va davlat korxonalari ulushi yuqori bo‘lgan tarmoqlar (masalan, sanoat va boshqalar) nisbatan pastroq norasmiylik darajasi bilan tavsiflanadi (tahlilchilarning baholariga ko‘ra 20% dan kam). Tarmoqlar bo‘yicha ushbu disproportsiya hukumatning iqtisodiyotni

deformalizatsiya qilishga doir choralari nega, avvalo, eng muammoli sohalar sifatida agrar sektor, savdo va qurilishga qaratilishini izohlaydi.

So‘nggi yillarda, xususan, Sh.M. Mirziyoyev rahbarligida boshlangan keng ko‘lamli iqtisodiy islohotlar (2016 yildan buyon) fonida, O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyotning nisbiy hajmi pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda. Soliq siyosatidagi islohotlar (soliq turlari va stavkalarini qisqartirish, litsenziyalash hamda ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish) va ma‘muriy choralarni kuchaytirish biznesning bir qismini bosqichma-bosqich “soyadan chiqarish”ga olib keldi. Rasmiy bayonotlarga ko‘ra, yashirin sektor ulushi 2019 yildagi taxminiy $\approx 45\text{--}50\%$ YAIM darajasidan 2025 yilda qariyb 35% gacha kamaygan. Ushbu progress 3-rasmda yaqqol namoyon: kuzatilmaydigan iqtisodiyot ulushi egri chizig‘i barqaror pasaymoqda, ayniqsa 2020–2021 yillardan keyin iqtisodiyotni liberallashtirish va hisobotni raqamlashtirish choralari samara bera boshlagan davrda tushish aniq ko‘rinadi. Mustaqil ekspertlar 2023 yil uchun yashirin iqtisodiyot hajmini $\approx 40\%$ YAIM deb baholagan bo‘lsalar, Statistika agentligining 2024 yil bo‘yicha rasmiy bahosi — 34,8% YAIM, 2025 yilning birinchi yarmida esa — qariyb 32,9% YAIMni tashkil etdi. Mutlaq ifodada kuzatilmaydigan iqtisodiyot 2024 yildagi $\sim \$40,3$ mlrd dan 2025 yilning dastlabki 6 oyida $\sim \$21,2$ mlrd (265,5 trln so‘m) gacha qisqardi. Foiz nisbatlaridagi pasayish mo‘‘tadil ko‘rinsa-da, real ifodada bu o‘n minglab korxonalar va ish o‘rinlarini “soyadan chiqarish”ni anglatadi. Bosh prokuratura ma‘lumotlariga ko‘ra, faqat 2024 yilning o‘zida birgalikdagi tekshiruvlar natijasida qariyb 15 000 norasmiy ish o‘rni va 9 000 ro‘yxatdan o‘tmagan tadbirkor aniqlanib, legallashtirildi hamda budjetga qo‘shimcha 16 trln so‘m tushum ta‘minlandi. Ushbu raqamlar iqtisodiyotni detenizatsiya qilish choralari davlatning soliq daromadlarini oshirishga qo‘shayotgan aniq hissasini yaqqol ko‘rsatadi.

Rasm 3. Yashirin iqtisodiyot ulushining kamayish dinamikasi

Manba: Asia&Pacific. Share of shadow economy in Uzbekistan drops to 35 pct O'zbekiston YAIMda yashirin iqtisodiyot ulushining dinamikasi (2019–2025 yy.). 2019 yilda YAIMning ~50% atrofidagi baholangan cho'qqi daraja islohotlar fonida bosqichma-bosqich qisqarib, 2023 yilga kelib ~40% gacha, 2024–2025 yillarda esa taxminan 33–35% darajasiga tushadi. Ayniqsa, 2021 yildan so'ng pasayish tezlashgani yaqqol ko'zga tashlanadi; bu holat norasmiy sektorni qisqartirish bo'yicha bir qator hukumat tashabbuslari (qarang, 4.2-bo'lim)ning joriy etilishi bilan mutanosibdir. Shunga qaramay, iqtisodiyotning qariyb uchdan biri hanuz "soya"da qolmoqda, bu esa saqlanib qolayotgan chaqiriqlarga ishora qiladi.

Jadval 3.

O'zbekiston YAIMda yashirin iqtisodiyot ulushi (ko'rsatkich dinamikasi, yillar bo'yicha)

Yil	Yashirin iqtisodiyotning baholangan ulushi, % YAIMda
2019	~45–50% (baholash)
2023	~40% (ekspert bahosi)
2024	34,8% (Statistika agentligi bahosi)
2025*	32,9% (2025 yil I yarim yilligi)

Manba: «Spot». 2023-yilda O'zbekiston iqtisodiyoti birinchi marta \$100 mlrddan oshdi — XVJ

Eslatma: 2019 yil — mamlakat rahbariyati bayonotlariga ko'ra taxminiy baho; 2025 yil — 2025 yil yanvar–iyun oylariga doir (I yarim yillik YAIM hisobida).

3-rasm va 3-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, taxminan besh yil ichida yashirin iqtisodiyot ulushi 10–15 foiz punktiga kamaydi. Ushbu sezilarli yutqqa qaramay, norasmiy sektor ko‘lami hanuz juda katta — YAIMning qariyb uchdan biriga teng. Shu boisdan hukumat yashirin iqtisodiyotni yanada qisqartirish bo‘yicha uzoq muddatli maqsadlar qo‘ymoqda. Soliq-byudjet siyosati strategiyasida NSE hajmini 2030 yilga borib kamida ikki baravarga qisqartirish vazifasi belgilangan. Ushbu maqsadga erishish quyidagi paragraflarda batafsil ko‘rib chiqiladigan choralarni (qarang, §4.2 va §4.3) davom ettirishni talab etadi: soliq siyosati va ma‘muriy boshqaruv vositalarini takomillashtirish (elektron schyot-fakturalarni joriy etish, onlayn-KKM, QQSni kuzatuv tizimlari, uchinchi tomon hisobot institutlari va boshqalar), shuningdek soliq nazoratining institutsional islohoti (kamereal tekshiruvlarni rivojlantirish, raqamlashtirish va idoralararo ma‘lumot almashinuvi va h.k.).

Bundan tashqari, jamiyatda vijdonan soliq to‘lash madaniyatini shakllantirish va biznes muhitini yaxshilashga alohida e‘tibor qaratilmoqda, chunki faqat repressiv choralar bilan muammoni hal etib bo‘lmaydi. Prezident Sh. Mirziyoyev halol biznes yuritish uchun rag‘batlar yaratish hamda davlat va tadbirkorlar o‘rtasidagi ishonchni oshirish iqtisodiyotni soyadan chiqarishning zaruriy shartlari ekanini ta’kidlaydi. Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, so‘nggi yillarda O‘zbekistonda yashirin iqtisodiyot ulushining pasayish dinamikasi — umidbaxsh tendensiya. Biroq yashirin iqtisodiyot ulushi rivojlangan mamlakatlardagidan sezilarli darajada yuqori bo‘lib qolmoqda va fiskal tizim hamda investitsion muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishda davom etmoqda. Shuning uchun boshlangan islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni detinizatsiya qilish bo‘yicha yangi tashabbuslarni amalga oshirish barqaror va shaffof iqtisodiy o‘sishga erishishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi (yangi tahrir). Qonun O‘RQ-599, 30.12.2019. Kuchga kirishi: 01.01.2020. T.: LexUZ.
2. Vazirlar Mahkamasi qarori “Soliq xavfini boshqarish, xavfli toifalardagi soliq to‘lovchilarni aniqlash va soliq tekshiruvlarini tashkil etish tartibi to‘g‘risida”. VMQ №1, 07.01.2021 (kuchga kirishi 08.01.2021).
3. VMQ №489, 14.08.2020: Hisobvara-fakturalarning shakllari hamda ularni to‘ldirish, taqdim etish va qabul qilish tartibi to‘g‘risidagi Nizom (ilovalar bilan).
4. Erkaboev, N. A. “Davlat ulushiga ega bo‘lgan yirik soliq to‘lovchilar ma‘murchiligini takomillashtirish yo‘llari.” Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 4(1), 2025: 9–16. DOI:10.5281/zenodo.14795428.

5. IMRS (Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi). Jalilov, D. O'zbekistonda yashirin iqtisodiyot ko'lami (analitik eslatma), 2023–2024.
6. UZA (O'zbekiston Milliy axborot agentligi). Yashirin iqtisodiyot: tahlil va taklif, 27.01.2024.
7. Gazeta.uz. "Yashirin iqtisodiyot to'g'ri ishlayotgan tadbirkorlarga katta zarar yetkazadi", 17.01.2024.